

Tomàs VIDAL BENDITO (2019). *Cartografia històrica de Menorca*. Maó: Fundació Enciclopèdia de Menorca, 172 p.¹

Vicenç Rosselló, Francesc Nadal, Miquel À. Casanovas

La *Cartografia històrica de Menorca* de Tomàs Vidal: els mapes manuscrits

Vicenç M. Rosselló i Verger
Institut d'Estudis Catalans

Coneixia el treball publicat a la *Revista de Menorca*, vol. 90 (2007), sortit l'any següent, de 63 pàgines i titulat “La gènesi històrica del mapa de l'illa de Menorca. Dels orígens al primer terç del segle XVIII”, de vegades transcrites al peu de la lletra al llibre definitiu. En aquell moment l'autor no estava segur que el mapa de Neal era el de Lemprière. Ha rectificat sempre que ha pogut... Tanmateix, el volum ara presentat que l'autor no pogué veure estampat, de 173 pàgines i una profusió de reproduccions –en gran part inèdites– el supera àmpliament. L'edició –perfecta– només ha patit un *lapsus* sense importància: a l'*explicit* diu vintè tom, en comptes de vint-i-unè.

Poc abans del tombant de segle xx havíem comentat que la mania de la cartografia històrica era un *virus* que ens tenia entabanats a ell perquè el seu avi Joan J. Vidal i Mir (traspassat l'any 1937 i que no havia conegut) havia reunit una bona col·lecció de mapes de Menorca, els volums de l'edició prínceps de *Die Balearen* de l'arxiduc Habsburg-Lothringen, Lluís-Salvador, i totes les edicions de John Armstrong; a mi m'havia captivat per raons culturals i humanístiques que ara no són del cas.

Quinze anys de recerca des del 1999 i un any sabàtic (2001-2002) que va consumir a Cambridge i en diversos viatges que va visitar a París, els grans arxius militars i civils, igualment que ho va fer a Madrid. Jo no sabia res de la seva vena cinèfila i ara m'explic que dominàs tots els intríngruls de la informàtica –que no posseeix un servidor de vostès, nascut deu anys abans d'ell–.

Menorca, una illa estratègica de la Mediterrània occidental, no havia estat poblada abans del final del Neolític, devers els 2500 abans de Crist, en el Bronze

---

1. Textos corresponents a l'acte de presentació d'aquesta obra pòstuma de Tomàs Vidal (1941-2019), celebrat per la SCG a la seu de l'IEC el 29 de gener de 2020.

que solem designar com a Talaiòtic. L'explicació de la tardança és senzillament perquè “no es veia” (com que no té muntanyes) més que des de la immediata illa major de les Balears. A l'edat Moderna la *menor* va ser cobejada Menorca pels britànics, francesos i espanyols, sobretot per l'avantatge del port de Maó que fruïa de seguretat per hivernar les respectives armades. Port Mahon, de més a més, reunia les condicions per instal·lar-hi un hospital que calia per al gran contingent de personal que hi passava.

L'enigma Binimelis ocupa les deu pàgines del llibre que m'han sobtat més i que he llegit amb el major interès en l'argumentació que fa en Tomàs Vidal a base d'un manuscrit conservat a l'Arxiu del Regne de Mallorca, datat el 1765, d'Antoni Vic de Superna. El manuscrit (entre altres dibuixos maldestres) incorpora un mapa de Menorca de devers 1/250.000 amb l'opinió del poc fiable Joaquim M. Bover de Rosselló que suposava que J. B^a. Binimelis l'havia aixecat durant la visita pastoral de Menorca del seu protector el bisbe valencià Joan Vic i Manrique de Lara, germà del virrei Lluís –el poder civil i eclesial es concentraven i *s'agermanaven* en aquell temps de Felip I(II) en què la diòcesi de Menorca no existia–. És gairebé inversemblant que Binimelis practicàs les seves tècniques instrumentals durant la visita de 1585. En Tomàs Vidal l'entreveu des del 1570 a 1590.

Joan Baptista Binimelis i Garcia, nat a Manacor (i no a Pollença com s'invencava Bover) el 1539 o 1540, va estudiar a la Universitat de València –amb residència al Col·legi de Pobres Estudiants– sota l'empareda del doctor Jeroni Munyós des del curs 1562-1563 en què va participar a la delimitació de Sierra Negrete (frontera entre els regnes de Castella i de València), dirigit pel seu mestre de Matemàtiques: en aquell moment es feia dir Benimelis, a la valenciana. El 28 de febrer de 1568 va obtenir en una sola sessió els títols de batxiller i mestre d'Arts i doctor en Medicina. Després –no sabem on i per què– es va fer capellà i va arribar a rector de Sant Marçal de Marratxí. El “mapa secret” de Mallorca, encomanat el 1585 –que he retrobat a la Biblioteca Nacional de Madrid (Mss/10394) i publicat fa quatre anys– comprèn una sèrie de 22 mapes fragmentaris que il·lustren la traducció castellana de la *Historia de Mallorca* “duplicada de la mia mà”. N'és curiós i notable que les correccions i anotacions sobreposades estiguen en català i escrites amb la mateixa lletra autògrafa.

A l'inventari *post mortem* de J. B^a. Binimelis figurava una tenda i un llit de campanya, un para-sol i diversos “instruments matemàtics” que serien un goniòmetre i atifells òptics, com una “trompa de mirar lluny” que es va encantar entre les seves pertinences. Als retrats que ens queden, es mostra mossèn Binimelis exercint de cartògraf amb la seva *sesta* o compàs de puntes.

L'altre argument emprat per en Vidal és que el *Mapa del Reyno Baleárico* de Francesc Xavier de Garma –que coincideix en la data de 1765 amb Antoni Vic de Superna– seria el model del manuscrit: ho insinua amb la major prudència. Garma, en efecte, cita com a font en Binimelis, però no concreta si es tracta del mapa de Mallorca o de Menorca o d'ambdós. Els corresponents a Mallorca

no hi tenen res que veure, excepte les talaies, totes retocades. El dibuixant del mapa va ser Francesc Tremulles i el gravador Pere Pasqual Moles, tots ben qualificats. També en Tomàs Vidal (fig. 54) indica que el mapa imprès de Van Keulen (1730 ca) segueix un presumpte model binimelessià, com també el retolat en anglès de Delahaye (1708). Ja havia conclòs el 2007 que "... algú aixecà un mapa de l'illa amb certa correcció [...] abans dels «moderns» aixecaments atribuïts a anglesos i francesos del segle XVIII". Es trobava mancat de proves i ho reconeixia.

Els models britànics i francesos del segle XVIII

La guerra de Successió va implicar la presència estrangera a Menorca en nom del pretenent austriac, però *de facto*, l'any 1708, els britànics eren els amos de l'illa a la qual optaren *de iure* el 1713 pel tractat d'Utrecht. Al port de Maó es varen instal·lar molls, drassanes i hospital britànics i la ciutat va consumir l'elevació a la capitalitat enfront de la sempre oposada Ciutadella: llevant i ponent!

Clement Lemprière, abans de 1722, segons la còpia que n'existeix, va elaborar un mapa de Menorca de 2 metres quadrats a una escala compresa entre 1/25.000 i 1/28.000 que li podria haver encarregat Neal el 1714. El mapa és plagat de catalanismes i castellanismes de manera que el catàleg de la Biblioteca de la Torre de Londres el qualifica *by Spaniard*. Posa les fronteres municipals, 5 o 4 sense Ferreries; el camí d'en Kane estava en execució. En Vidal opina que el dibuix afecta dues meitats no compensades. L'única badada seriosa rau a la hidrografia amb un riu fantasmagòric, l'*Eufèrius* (pren nom del Macar de l'Alforí, pronunciat *euforí* en català oriental) que hom no sap si va cap al nord o cap al sud. Voldria dir que, en efecte, el barranc d'Algendar –que desemboca a cala Galdana– ha capturat la capçalera de Mitjania en benefici del Migjorn: gràcies a això té aigua permanent al curs inferior.

Unes 360 alqueries, llocs o cases disperses, sobretot a la part de migjorn de Ciutadella, porten nombrosos topònims menys o més desnaturalitzats. La carretera d'en Kane, desdibuixada a les tres còpies que en resten no coincideixen. La hac de Mahon, d'introducció castellana, ha duit molta cua: crec que a hores d'ara el topònim doble castellà-català és vigent degut a la pressió de la dreta...

El mapa imprès de Clement Lemprière és de 1746. Era un oficial britànic d'extracció francesa. L'original antic presenta una deformació a la part de gregal (NW), corresponent a la torre del Ram.

Em permetran (o permeteu-me) un incís entre parèntesis, respecte al cap Bajolí que deu provenir d'una errada de Barentz (algú l'ha batejat cap de Menorca!). Hi ha documentats cinc caps de Bànyols al segle XIV, altres tants al XV i dos al XVI (Ramon Rosselló-Cosme Aguiló); Tofiño la va mig encertar a final de segle XVIII amb la grafia *Baniouis*; de més a més, als arxius figura una torre Reial dels Bànyols que deu correspondre a la torre del Ram. Cal remarcar que l'original de Neal/Lemprière (1714) diu *Bañotts* i el de Hargrave (1733) sembla llegir-se *Banas*.

Tornem a la deformació que va transcendir a nombrosos mapes estampats, com també l'errada de l'Eufèrius: tot això va passar al mapa insert a l'obra de John Armstrong (1746) a qui es va atribuir la primeria. La vena cinematogràfica d'en Tomàs Vidal reapareix en la crítica despietada que fa de la pel·lícula "El vent de l'illa" de Gerard Gormezano (1987) en què vàrem veure l'ús parcial del català per primera vegada, el segle xx!

En Tomàs no renuncia a anomenar Neal 1722, Neal KII i Neal WO les còpies de Lemprière i les comenta llargament i qualifica el segon mapa "correcte" de Menorca, el de l'enginyer John Hargrave de 1733... Ho he llegit amb la mateixa febre que em provoca la narració dels heroics exploradors de coves submarines. El va trobar als arxius de París –tot desmentint-ne l'origen francès– modulada a escala britànica d'una polzada per 1.600 peus que ve a ser 1/20.000 i en anglès en una reducció francesa de la Bibliothèque Nationale de França a 1/40.000 que va arribar a la impremta el 1780 sota la direcció de Louis Stanislas de la Rochette. És superior al de Neal (Lemprière 1714) en les camins "de cavalls" i no carreteres, exceptuat el Kane's Road, mal definit. L'Eufèrius hi és corregit i des del punt de vista hidrogràfic cal comptar amb les zones albuferenques de Tramuntana. Porta 465 topònims, especialment abundosos al litoral entre els quals hi ha el cap de Llebeig que un saberut va canviar en *Cap de l'Évêque* o cap del Bisbe.

Théodore Cournut, rossellonès que és dir súbdit francès, i urbanista del poble de Sant Lluís, present a l'illa després de 1763 i documentat entre 1756 i 1763 a sou dels britànics, va dibuixar un mapa procedent del de Hargrave (1765), transformat a base de fonts franceses. L'Eufèrius encara hi és, però té l'avantatge de la magnificació del relleu tot representant un Pujol "per una ensaimada" i una serra per una "enfilada de coques" (paraules d'en Vidal).

El filó dels topònims

En Tomàs Vidal tenia l'avantatge de conèixer els topònims de primera mà, cosa que no tenim els externs, per tal de recórrer l'envitricollat camí de la filiació dels mapes menorquins (que no va ser la seva preocupació fonamental). Perquè el que en diu mapa de Neal (1714) té 406 topònims i el de Hargrave (1733) 465; els interiors acaben per ser coincidents en nombre –340 i 342– cosa que confirma la teoria de l'aprofitament. "No hi hauria mapes sense mapes"! Crec que les llistes que ens ha llegat el doctor Tomàs Vidal poden ser un filó autèntic, no sols per a la genètica cartogràfica, sinó per a la fonologia històrica interpretada per una oïda estrangera.

Final

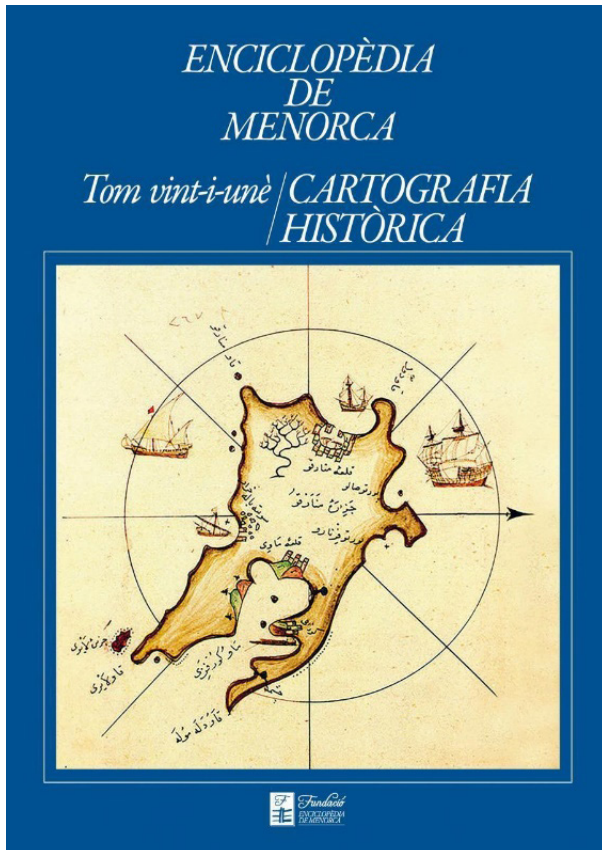
Un professor de "Geografia social" –perdoneu-me un segon incís–. La meua frustrada incorporació a la Universitat Autònoma de Barcelona (Cerdanyola) es va esdevenir el dia en què va volar per l'aire el cotxe de l'almirall Carrero Blanco, 23 de desembre de 1973. Quan vaig dir a l'Enric Lluch i als seus se-

guidors que volia instal·lar un laboratori de geomorfologia, el silenci absolut es va imposar. La festa va concloure amb l'ofertament del deganat. Després ens férem bons amics amb l'Enric, responsable de la Geografia social...

Al professor l'havien contractat (1988-1992) quan la de Tarragona era només una delegació de la Universitat de Barcelona. En Tomàs Vidal reconeixia com al seu mestre Jean Bisson –que va treballar sovint a les Illes Balears–. El doctor Joan Vilà el va incorporar al grup divers que incloïa Capel, Albentosa, Carreras i Barceló. ¿Qui li hagués dit que esdevindria un investigador assidu de la cartografia històrica? Vàrem tractar d'aclarir, ell i jo, si en Miquel Sorà –el geòmetra que va fer el parcel·lari de Menorca (1860-1862)– tenia un segon cognom...

La meua relació amb Tomàs fou intensa, però esporàdica: jo som de natura *sull*, poc comunicatiu, però el record com un *senyor* (del Rafalet), sempre acompanyat de la seva esposa Rita Pons (*oli i aigu...*), ben plantat i *bon vivant* (en el sentit més recte de l'expressió) i “darrere sa roca”: no va anar mai d'embolics; proper, empàtic i tranquil en anys convulsos.

Així i tot, era “*desfacedor de entuertos*”, fins i tot dels propis i honrat: va criticar el seu avi i va reconèixer sovint el propi error de cercar els francesos en l'origen del mapa correcte. Tot un exemple!

La Cartografia històrica de Menorca de Tomàs Vidal: els mapes impresos

Francesc Nadal

*Departament de Geografia
Universitat de Barcelona*

Primer de tot, vull agrair a la Junta de Govern de la Societat Catalana de Geografia que hagi acollit de forma tan favorable la proposta de presentar aquesta obra pòstuma d'un dels seus socis més il·lustres: Tomàs Vidal i Bendito.

En segon lloc, m'agradaria dir que tot allò que sé de l'illa de Menorca ho vaig aprendre del professor Tomàs Vidal. De fet, mentre anava llegint aquest llibre anava rememorant, de forma molt viva, les seves explicacions, sempre tan mesurades i interessants, sobre la geografia i la història de Menorca. El seu interès específic per la història de la cartografia de Menorca ens va acostar i va possibilitar iniciar una profitosa col·laboració acadèmica, que el va portar l'any 2009 a ser membre fundador, tal com ja ho he explicat al núm. 87 de *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, del Grup d'Estudis d'Història de la Cartografia.

D'alguns dels mapes que s'analitzen en aquesta obra l'hi havia sentit observacions cartogràfiques i històriques diverses. Ara bé, em mancava disposar del fil conductor que les unís i que donés coherència a la munió de documents cartogràfics de l'illa de Menorca que anava trobant i estudiant. Afortunadament, per a tots nosaltres, va aconseguir acabar el seu treball i deixar-nos aquest llibre, que és el fil que ens permet resseguir, sense perdre'ns, la història de la cartografia menorquina.

Un llibre que és, sobretot, una gran lliçó de geografia. I una gran aportació al camp de la història de la cartografia de les terres de parla catalana.

Un cop fetes aquestes consideracions, de caire general i personal, em centraré a parlar, tal com ho vàrem acordar els membres de la taula, d'un dels temes tractats en aquest llibre: la cartografia impresa de Menorca.

Pel que fa referència a aquest tipus de cartografia cal dir que, en general, fins ben entrat el segle XIX la cartografia més interessant des del punt de vista cartogràfic i geogràfic va ser la manuscrita. Certament, hi ha moltes excepcions a aquesta norma: el cas del mapa de Catalunya de Vrints de 1602 o el de Barcelona de Giovanni Gianola de 1697 en són dos bons exemples. Però, pel que fa referència al cas menorquí la norma general s'acompleix bastant. Al respecte, el professor Vidal ens adverteix al començament de l'obra, a la pàgina 14:

“En general, els mapes impresos són una imatge feble i no sempre fidel d’aquells mapes [es refereix als manuscrits]; per tant el seu interès és petit en el context científic bàsic. En canvi, són aquests mapes impresos, els més estudiats i estimats per una allau de col·leccionistes que mantenen un viu mercat i una rica bibliografia sobre el tema. Per aquest motiu, l’eix del treball seran els mapes bàsics esmentats [és a dir els mapes manuscrits]; però passarem revista, quan sigui oportú, a la cartografia impresa més rellevant”.

El primer mapa imprès específic de Menorca fou el de l’italià Benedetto Bordone. Es tracta d’una imatge xilogràfica de l’illa de Menorca “que acompanya la de Mallorca, ambdues molt petites, simplistes i grolleres” (p. 28). El segon mapa imprès de Menorca va ser el del cartògraf també italià Antonio Lafreri, datat *ca.* 1545, que és, en paraules de Tomàs Vidal, “una imatge simpàtica i ingènua, però grotesca amb molts més errors que encerts, molt més allunyada de la realitat que la dels exemplars manuscrits [de Menorca] que hem considerat i esmentat” (p. 28). D’altra banda, del primer mapa imprès de les illes Balears en un únic full, el de Gerard de Jode de 1578, Tomàs Vidal diu que “es tracta d’un gargot lamentable i, a més a més, invertit que no mereix major consideració” (p. 46).

A continuació, apunta que la imatge de Menorca que va predominar als Països Baixos al segle XVII va ser obra del cartògraf W. Barentz, que va publicar, el 1595, un dels primers atles nàutics de la Mediterrània. Aquesta, però, és, segons Vidal, la imatge de Menorca del mapa de “Bordone i Lafreri, convenientment manipulada. Se n’han eliminat molts errors, però encara en queden” (p. 46). Tomàs Vidal assenyala que “tota la informació gràfica i textual del mapa de Barentsz, amb lleugeres variants, aparegué en dotzenes de mapes editats al segle XVII, tant als Països Baixos com a Itàlia, França, Alemanya i Anglaterra” (p. 48).

Còpies de còpies de còpies. Al respecte, sobre aquest procés de còpia continuada resulta força significativa la informació que Tomàs Vidal proporciona sobre la imatge cartogràfica de Menorca, que apareix reproduïda, el 1635, al monumental *Atlas Maior* de Joan Blaeu, ja que, segons ell, es tracta, de fet, d’una petita modificació del “disseny barentszia a pitjor” (p. 48). Una afirmació que va seguida de la següent: “Variants molt semblants a la de Blaeu foren editades per Janssonius (1636) i Merian (1635). Cap d’aquests cartògrafs i editors no aportaren res d’important al coneixement cartogràfic de les Balears, ja que no afegiren cap novetat al disseny precedent de Barentz” (p. 48).

També resulta significativa l’opinió de Vidal sobre el mapa imprès de Menorca més famós de tots els temps: el del cartògraf francès J. N. Bellin. Aquest mapa que fou imprès per primera vegada el 1740 “no presenta un progrés pel que a Menorca, ans al contrari. Pel contorn i pel contingut –molt imperfectes– és un pas enrere, és inferior al de Barentz i al de Pène” (p. 54).

Tanmateix, la situació de la qualitat i rigor de la cartografia impresa de Menorca millorà substancialment durant el segle XVIII, el gran segle de la cartografia menorquina. Vers el 1730 el geògraf holandès Gerard van Keulen

va publicar “el primer mapa imprès de Menorca a escala mitjana-gran” (p. 60). Ara bé, segons Vidal, es tracta “d’un document cartogràfic difícil de valorar en poques paraules. És un mapa sens dubte innovador i bastant detallat, però s’hi combinen grans encerts i grans disbarats” (p. 61).

A partir de la conquesta de Menorca pels britànics durant la Guerra de Successió s’inicia un nou capítol en la història de la cartografia de Menorca, que afectà la seva cartografia impresa. Així, el 1746, un oficial britànic d’origen francès, anomenat Clement Lemprière, va publicar el que Tomàs Vidal considera “el primer bon mapa imprès de Menorca, fill parcial del [mapa] manuscrit de Neal [de 1722] a través de la versió simplificada coneguda com l’Anònim 1725” (p. 79). Ara bé, tot i això, aquest mapa revela una de les febleses de la cartografia impresa de l’època: la seva obsolescència. Així, tal com ho assenyala Tomàs Vidal, quan aparegué aquest mapa la seva informació geogràfica “ja estava superada” (p. 80).

Tot i les seves bondats geogràfiques el mapa de Lemprière no va ser el més exitós des del punt de vista de la seva difusió comercial. En realitat, l’èxit el va obtenir un mapa que va publicar, el 1752, un altre oficial britànic: John Armstrong. Triomf que resta palès a la pel·lícula *El vent de l’illa*, que va dirigir el 1988 el director de cinema valencià Gerard Gormezano. La fama del mapa d’Armstrong no es va basar en les seves qualitats geogràfiques o cartogràfiques, ja que, segons Vidal, “aquest mapa és una còpia simplificada del fet per Lemprière, sense cap aportació digna de comentari” (p. 82).

El 1756, arran de l’ocupació francesa de Menorca, s’inicià un període de gran producció de mapes comercials impresos d’aquesta illa. Un dels més destacats d’aquest període és el del geògraf francès J. B. Nolin, publicat el 1756. Aquest mapa és, però, segons Vidal “un híbrid absurd [de dos mapes diferents: el de Lemprière i el de Bellin], ja que intentà fer encaixar el que no era encaixable” (p. 91). Els altres mapes publicats pels francesos durant la segona meitat del segle XVIII es varen basar en el gran mapa manuscrit de l’enginyer militar britànic John Hargrave de 1733, del qual, tal com ho assenyala Tomàs Vidal, “les primeres versions impreses no aparegueren fins uns cinquanta anys més tard” (p. 104). Fet que palesa el grau de desfasament, general, de la cartografia impresa en relació a la manuscrita.

Així, el 1780, s’imprimiren a Londres dos mapes de Menorca que eren versions impreses del mapa de Hargrave. El primer d’ells, obra de De la Rochette, és “en el fons –segons Tomàs Vidal– menys innovador, del que aparenta, però en la forma és ja un mapa de concepció moderna, un mapa tècnic sense concessions a tot allò superflu, pensat per a una clientela pràctica” (p. 105). Mentre que el segon, obra de Francis Assiotti, “és –ens diu Vidal– molt impactant, en especial des del punt de vista estètic. D’entrada, el full és enorme, ja que inclou molts complements artístics i descriptius” (p. 107). Però, no és sols valuós des del punt de vista artístic, sinó que –a parer de Tomàs Vidal– “tècnicament es tracta d’un bon mapa” (p. 107).

Una tercera versió impresa del mapa de Hargrave va aparèixer publicada en dos fulls, el 1781, per l'editor francès Le Rouge. Ara bé, malgrat la seva grandària –segons Tomàs Vidal– “en conjunt [aquest mapa], no aportà cap novetat, i, comparat amb els mapes impresos de De la Rochette i d'Assiotti, fa un paper pobre” (p. 109).

Una primera reincorporació de Menorca als dominis de la Monarquia espanyola, el 1782, propicià la confecció, a finals del segle XVIII, d'una nova cartografia impresa d'aquesta illa, l'obra més destacada de la qual fou l'*Atlas Marítimo de España*, realitzada sota la direcció del brigadier Vicente Tofiño de San Miguel entre 1786 i 1789. Aquest atlas conté una carta nàutica específica dedicada a l'illa de Menorca, que va ser editada el 1789. A diferència de l'illa de Mallorca, la representació cartogràfica de la de Menorca en aquesta obra no va ser –d'allò que es desprèn de la lectura del llibre de Tomàs Vidal– gaire reeixida. Així, segons ell, “la tasca de Tofiño en el cas menorquí fou fàcil, fins i tot oportunista. Es limità a fer una reducció mediocre, a 1:94.000 aproximadament, d'alguns dels mapes hargravians, que calcà sense gaire cura, afegint-hi, açò sí, moltes escales de latituds i longituds amb alguns errors” (p. 115). D'altra banda, Vidal ens indica que “hi ha informació batimètrica, però més aviat poca i no gaire precisa” (p. 115).

Els defectes cartogràfics i geogràfics de la carta nàutica de Menorca de Tofiño de 1789, quedaren, en gran mesura, esmerçats per una altra publicada el 1807 per la Dirección de Hidrografía, dirigida aleshores per José de Espinosa y Tello. Així, segons Vidal, en aquesta carta “apareix per primera vegada, una imatge pràcticament correcta de Menorca, tant pel que fa al contorn com a la situació i orientació” (p. 116).

Uns anys més tard, el 1840, l'erudit menorquí Miquel Moragues va publicar un mapa de l'illa de Menorca, que és basa en el mapa de Hargrave i en la carta nàutica de Tofiño-Carmona. Ara bé, es tracta –segons Tomàs Vidal– d'una obra “poc transcendent en matèria cartogràfica” (p. 126).

Més important va ser el mapa de Menorca reproduït a l'*Atlas de España*, que, des de 1847, editava l'enginyer militar José Coello. L'illa de Menorca apareixia representada en el full corresponent a la província de les Balears. Segons Tomàs Vidal, “per primera vegada a la història, aparegué al mercat espanyol un mapa imprès de Menorca de notable perfecció, però a una escala massa petita” (p. 125).

El 1871 es publicà un petit mapa de Menorca a escala 1:300 000, en el qual hi ha dibuixada la xarxa geodèsica de l'illa. Aquest mapa, publicat per el l'aleshores acabat de crear Instituto Geográfico, va ser obra de l'enginyer militar Carlos Ibáñez. La seva publicació va constituir –segons Vidal– una fita en la història de la cartografia menorquina, ja que “quedà clar, per primera vegada en la història, i amb força aproximació, quina era la situació al globus de l'illa de Menorca” (p. 131).

Uns anys més tard, el 1878, dos estudiosos menorquins, Joan Benejam i Josep Moll, van editar un mapa de l'illa de Menorca, que constitueix –en paraules

de Tomàs Vidal– “una versió del mapa de síntesi de [Miquel Sorà]” (p. 129). Malgrat això, aquesta mapa –ens diu Vidal– “supera el model en molts aspectes” (p. 129) i va ser “el primer mapa [de Menorca] amb una toponímia majoritàriament acceptable” (p. 130).

El segle XIX va veure aparèixer la publicació dels primers mapes temàtics de Menorca. Així, el 1834, el geòleg italià Alberto della Marmora publicà el mapa geològic de les Illes Balears (sense les Pitiüses). Aquest mapa, que va ser imprès de forma litogràfica, va ser el primer en el qual, gràcies a la utilització d’aquesta nova tècnica de reproducció cartogràfica, la informació geològica apareixia en colors. Uns anys més tard, el 1879, un geòleg francès va publicar un altre mapa geològic de les illes Balears estrictes. D’altra banda, el 1876, es publicava un mapa de Menorca fruit dels treballs de recerca de l’arqueòleg català Francesc Martorell i Peña, que Tomàs Vidal considera com a “possiblement el primer mapa temàtic de geografia humana de Menorca” (p. 134).

El darrer mapa imprès que analitza Tomàs Vidal és el que va dibuixar Josep M. Riudavets i editar, el 1897, el Depósito Hidrográfico. Segons Vidal “es tracta d’un mapa realment modern en contingut i forma, una litografia molt pulcra. El contorn de l’illa coincideix quasi exactament amb el registrat pels aixecaments més moderns, i aporta grans novetats” (p. 131).

Just quan la recerca de Tomàs Vidal s’acaba, a finals del segle XIX, la cartografia impresa de Menorca, com la de la major part d’altres territoris d’Europa occidental, havia deixat d’anar a remolc de la cartografia manuscrita i començava a ser un referent d’informació geogràfica moderna, precisa i actualitzada.

La *Cartografia històrica de Menorca* de Tomàs Vidal: tom XXI de l'*Enciclopèdia de Menorca*

Miquel Àngel Casanovas Camps
Fundació Enciclopèdia de Menorca

Ens convoca a aquest acte la presentació del tom XXI de l'*Enciclopèdia de Menorca, Cartografia Històrica*, alhora que retre un més que merescut homenatge al seu autor, el professor Tomàs Vidal Bendito, que més enllà dels seus mèrits en l'àmbit de la geografia ha estat un dels puntals del projecte editorial de l'Enciclopèdia de Menorca. Ens hauria agradat presentar aquest llibre en unes circumstàncies diferents, tenint el seu autor amb nosaltres, perquè ell havia de ser l'autèntic protagonista d'aquest acte. Malauradament, Tomàs Vidal traspassà ja fa gairebé un any, el 24 de febrer de 2019, havent treballat, però, fins al darrer moment en la que acabaria essent la seva obra pòstuma.

Tomàs Vidal Bendito va néixer a Maó el 12 de maig de 1941, en el si d'una família profundament arrelada a Menorca i, en concret, a una possessió del cantó sud-est de l'illa, el Rafalet, en mans de la família almenys des de la primera meitat del segle XVI. El seu avi Joan J. Vidal Mir, potser un dels personatges més interessants de la burgesia maonesa del tombant del segle XIX al XX –hisendat, advocat, banquer i erudit– reuní una molt notable col·lecció de pintures, dibuixos, llibres, periòdics i mapes antics sobre Menorca, aquesta illa de la qual Josep Pla afirmà “dubto que hi hagi un espai d'aquesta àrea –és a dir, de les terres de parla catalana– que contingui una documentació més al dia i més general”. El pare de Tomàs, Paco, sabé conservar i transmetre el llegat. Ambdós, avi i pare, figuren en la dedicatòria del tom.

Ara ens pot semblar que aquesta i altres circumstàncies, com per exemple que l'avi fos el primer estudiós de la cartografia menorquina, predestinaven inevitablement Tomàs Vidal cap a la geografia. Però després d'estudiar el batxillerat a l'Institut de Maó, les seves inclinacions anaven per altres viaranyes. Confés que em va sorprendre molt saber que inicialment havia decidit dedicar-se a la cinematografia, com a director, i cursar els estudis corresponents a París. Tanmateix, per fer-ho calia haver complert el servei militar, per la qual cosa aprofità aquest període per fer, amb matrícula lliure, el primer curs de filosofia i lletres a la Universitat de Barcelona. Al final no hi hagué aventura parisenca, però Tomàs Vidal sí que faria una incursió cinematogràfica amb un documental sobre Menorca que, com ell mateix diu, ha romàs segrestat després d'unes poques exhibicions públiques. És que el gust que els estudis universitaris li van despertar i la relació amb Rita Pons, que seria la seva esposa, acabaren per

arraconar el projecte de París. Per cert, Rita sempre l'acompanyà en els viatges i multitud d'actes acadèmics i col·laborà amb el seu marit en la seva recerca. El tom que avui presentam també li està dedicat: "A la meva esposa, Rita, ajudant i estimuladora de les meves recerques".

L'any 1967 culminava els seus estudis universitaris amb l'obtenció de la llicenciatura en filosofia i lletres, especialitat de geografia i història, per la Universitat de Barcelona, on l'any següent començà a exercir de professor. Deixeble, com ell mateix es reconeixia, de Jean Bisson i Joan Vilà Valentí, l'any 1974 Tomàs Vidal es doctorava en geografia per la mateixa universitat, amb una tesi sobre la despoblació del camp català, i on ha exercit la docència amb un parèntesi ja com a catedràtic de geografia humana a Tarragona, a la que seria Universitat, entre 1988 i 1993. Havent guanyat aquest any la càtedra a la Universitat de Barcelona, romandria a la UB fins a la seva jubilació, el 2011.

No cal dir que les llargues dècades de docència i recerca universitària resultaren prou fecundes. Més d'un deixeble m'ha parlat amb afecte i respecte de les seves classes i de la facilitat que tenia per transmetre el coneixement. I jo, que no ho he estat, el seu deixeble, no puc deixar de reconèixer el deute que tenc amb Tomàs Vidal pel seu mestratge mitjançant les seves publicacions i, sobretot, les converses que he tingut l'ocasió de mantenir amb ell, sempre enriquidores.

Els seus eixos de recerca es van ser la geografia rural, la geodemografia i la cartografia antiga i moderna. Sobre aquests temes publicà nombrosos treballs, referits especialment als moviments migratoris, la transició demogràfica i tècniques d'anàlisi demogràfica, destacant la direcció de l'*Atlas socioeconòmic de Catalunya* (1980 i 1983), essent pioner en l'aplicació de mitjans informàtics en l'anàlisi geogràfica.

Tomàs Vidal va pertànyer a nombroses entitats científiques: acadèmic numerari de la Reial Acadèmia de Doctors de Catalunya (1994), membre del consell acadèmic de l'Institut d'Estudis Humanístics Coll i Alentorn, membre de la Societat Catalana de Geografia, membre fundador de l'Asociación de Demografía Histórica, membre del Grupo de Población de la Asociación de Geógrafos Españoles o del Grup d'Estudis d'Història de la Cartografia.

No els cansaré relacionant les obres de l'extensa bibliografia, que segurament vostès coneixen millor que jo. Però sí que voldria referir-me una mica més a fons a la seva contribució al coneixement de la història i la geografia de l'illa de Menorca, un dels seus camps de recerca més estimats. Els menorquins, com la majoria dels illencs, solem dividir el món en dues parts: Menorca i fora de Menorca. I per lluny que ens trobem, sempre mantenim uns forts llaços afectius i de vinculació amb la roqueta que hem deixat mar enllà. Per això no són pocs els científics i acadèmics que, tot i exercir a la Península o a l'estranger, han dedicat i dediquen una part de la seva atenció a investigar Menorca i els menorquins en l'àmbit de la seva especialitat. No cal dir que Tomàs Vidal era un d'ells. Ja la seva tesina de llicenciatura estava centrada en la geografia rural menorquina i fou publicada l'any 1969 en les pàgines de la *Revista de Menorca*

que edita l'Ateneu de Maó amb el títol “Evolución de la agricultura y de la propiedad rural de la isla de Menorca”.

Al final dels anys setanta, Tomàs Vidal obrí un nou àmbit de recerca pràcticament verge, la demografia històrica a partir del buidatge exhaustiu de ric fons dels llibres sacramentals de l'Arxiu Diocesà de Menorca. Era el moment en què es posava en marxa un projecte editorial de llarg abast, l'Enciclopèdia de Menorca, nascuda amb el caliu del canvi polític de la transició democràtica, concebut des de l'aleshores secció menorquina de l'Obra Cultural Balear. Des del primer moment, Tomàs Vidal col·laborà de manera activa amb aquest projecte que dirigia un altre Vidal de la seva mateixa generació, Josep Miquel Vidal Hernández. Concebuda com una enciclopèdica temàtica i no alfabètica, l'*Enciclopèdia de Menorca* començà a caminar el juny de 1979 –acabam de commemorar el 40è aniversari– amb l'edició del primer fascicle de Climatologia, del físic i meteoròleg Agustí Jansà Clar. L'any 1984, Tomàs Vidal, en col·laboració amb Jaume Gomila Huguet, publicà dos fascicles de demografia referits als segles XVI i XVII. Malauradament, el treball quedà inacabat i la sèrie no tingué continuïtat, encara que no descartam des de la Fundació Enciclopèdia de Menorca editar-lo de nou amb el complement de les aportacions d'altres autors i dels treballs del mateix Tomàs Vidal. Vull aclarir que aleshores l'*Enciclopèdia de Menorca* anava publicant fascicles a mesura que els autors lliuraven els originals o quan hi havia disponibilitats econòmiques, i això va fer que hi hagués diversos toms començats que romangueren sense acabar.

Val a dir que els autors sempre han treballat en l'*Enciclopèdia* de manera altruïsta, sense rebre cap compensació econòmica a canvi, i que no només aporten l'estat de la qüestió dels temes que treballen, sinó que en la majoria dels casos eren recerques de primera mà, com els ja esmentats fascicles de demografia. A finals dels anys noranta es decidí de posar punt final als fascicles per passar a publicar toms sencers. Actualment, amb el de cartografia històrica, hem tret a la llum un total de 18 toms que sumen gairebé sis mil pàgines, amb les aportacions d'uns seixanta autors.

Va ser a mitjans dels anys vuitanta quan es posà en marxa un altre projecte, l'Institut Menorquí d'Estudis, estructurat en seccions a la manera de l'IEC. Des de 1986, Tomàs Vidal en va ser membre fundador i primer president del Consell Científic alhora que l'altre Vidal, Josep Miquel, assumia la coordinació científica. Tomàs Vidal contribuiria des d'aquest càrrec de primera línia a la fundació, creixement i consolidació de l'IME que avui és una esplendorosa realitat, cessant en el càrrec l'any 2002, al cap de setze anys.

La seva tasca a l'Institut Menorquí d'Estudis, a part de les seves activitats acadèmiques i de recerca a la Universitat, no li impedia de continuar investigant sobre la realitat menorquina i de difondre els seus coneixements en articles i conferències. Tornant a l'*Enciclopèdia de Menorca*, la segona aportació de Tomàs Vidal, ara sí reeixida, fou en el primer volum del tom IX, *Història I* (1996), amb un enormement estimulants capítol introductori que, amb el títol “Fonaments

geogràfics de la història (la dialèctica home-territori)”, que hauria de ser de lectura obligada per a tots aquells que vulguin endinsar-se en el coneixement i, sobretot, la comprensió, de la història de Menorca.

L'any 1999 apareixia una altra substanciosa aportació de Tomàs Vidal en el tom XIV, d'Antropologia, i centrat sobretot en el món de la pagesia. Tomàs Vidal hi aportà els seus extensos coneixements sobre el món rural a partir de l'anàlisi de la seva finca familiar, es Rafalet, en l'apartat “Organització de l'àmbit rural”. Tornava així, de manera renovada, als seus inicis de l'estudi de la geografia rural menorquina.

Però sens dubte contribució més gran de Tomàs Vidal a l'*Enciclopèdia* ha estat el tom dedicat a la cartografia històrica. Els mapes antics eren la passió de Tomàs Vidal, el qual, a més, disposava d'una rica col·lecció familiar heretada de l'avi i del pare, com ja he remarcat al començament de la meua intervenció. Tomàs sempre s'havia sentit sorprès per l'abundantíssima cartografia, manuscrita i impresa relativa a Menorca, que tenia el seu punt culminant en el segle XVIII. Aquesta fita cronològica no és casual, ja que és quan Menorca és cobejada per la Gran Bretanya, França i Espanya, peça clau de l'estratègia mediterrània i el port de Maó, base naval i plaça militar de primer ordre. No és estrany, doncs, que fos una mena de banc de proves de la cartografia militar de les principals potències de l'Europa occidental. De tota manera, Tomàs Vidal va encarar la investigació sobre la història dels mapes en l'etapa final de la seva vida acadèmica, cap a l'any 2000. A aquest tema hi dedicà grans esforços, recorrent museus i biblioteques de tota Europa a la recerca de mapes sobre Menorca, sobretot durant la seva estada a Cambridge en el curs d'un any sabàtic. Fruit d'aquesta inquietud són diversos treballs i articles apareguts en diverses publicacions especialitzades i en els volums de la *Història de la Ciència a les Illes Balears*.

Però la il·lusió de l'autor era veure editada una obra monogràfica que recollís tot el coneixement acumulat. Aquesta obra s'havia de concretar en el tom XXI de l'*Enciclopèdia*, *Cartografia històrica*, que acaba de veure la llum. La mort sobtada del seu amic Josep Miquel Vidal Hernández, el gener de 2013, va estar a punt de fer naufragar tot el projecte editorial i, és clar, retardà força l'aparició del tom. Quan jo em vaig fer càrrec de l'Enciclopèdia de Menorca, els meus primers esforços van anar encaminats a assegurar la seva continuïtat a partir de la Fundació Enciclopèdia de Menorca, que va prendre el relleu a l'extinta Obra Cultural de Menorca, en procés de liquidació. En Tomàs, com a membre del patronat de la Fundació, bé que sabia les dificultats que vam haver de travessar en aquells anys crítics fins que no vam poder reprendre l'edició. A ell li vull agrair públicament el seu suport incondicional en aquests anys difícils.

L'any 2015 vam reprendre l'edició dels toms, però havíem de donar sortida a d'altres que teníem en cartera. Finalment, entre 2017 i, sobretot, 2018, ens vam posar a treballar en el de cartografia històrica. Van ser mesos d'intens treball d'edició i de revisió. Durant les vacances de Nadal de 2018, en Tomàs treballava en la revisió de les galerades, resolent dubtes i proposant solucions.

Va tenir ocasió de veure la maqueta completa del llibre, amb les il·lustracions ja muntades, però malauradament emmalaltí i ens arribà la inesperada notícia del fatal desenllaç just quan enviàvem l'original a la impremta.

Al llarg del darrer any hem recordat en repetides ocasions la persona i l'obra de Tomàs Vidal. Una obra que és una aportació cabdal al coneixement geogràfic de Menorca. I una persona amb la qual sempre estarem en deute, tant pel seu mestratge com per la seva desinteressada col·laboració, durant quatre dècades, amb l'*Enciclopèdia de Menorca*.